

АРХІТЕКТУРА

*Галина Александрова
(Київ)*

ДО ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА МІСТОБУДІВНИХ УТВОРЕНЬ

Зі зміною економічних умов та соціальних потреб суспільства історичні райони міст стають привабливішими для інвесторів, що призводить до ущільнення забудови. Нові споруди нерідко дисонують з оточенням, руйнують цілісність планувальної структури, а також негативно впливають на ландшафтні умови відповідної території. Навіть невеликі порушення, які виникають при нерегламентованому будівництві в історичному середовищі, завдають непоправної шкоди, унаслідок чого містобудівні утворення втрачають свою індивідуальність. Але неможливо повністю обмежити нове будівництво на великих територіях міста, перетворюючи їх на музеї. Умови, в яких існує місто, не залишаються незмінними. Для того, щоб пристосуватися до змін умов функціонування, є необхідність у модифікації архітектурного середовища. Модифікація середовища, на відміну від створення нового, передбачає збереження деяких стабільних, відносно незмінних елементів, що забезпечує наступність у розвитку міста та заміну частин з більш коротким строком експлуатації. У протилежному випадку можна говорити не про розвиток містобудівного організму, а про його знищення або заміну.

Поступово змінюється ставлення до охорони історико-архітектурної спадщини. Якщо раніше була тенденція збереження окремих, найважливіших пам'яток, обраних серед інших за ідеологічними та суб'єктивними критеріями, то із середини ХХ ст. стали застосовувати містобудівні заходи охорони архітектурної спадщини, збереження та відновлення найближчого історичного оточення пам'ятки. В історичній забудові міст кожна споруда є компонентом єдиного архітектурного простору, що не має сенсу поза цим простором. Об'єктом охорони має бути просторова побудова всього містобудівного утворення. На жаль, сьогодні немає чіткої стратегії забудови в історичному середовищі. Ця стратегія має спиратися на теоретичні й практичні дослідження з проблем збереження історичних міст. Для більшого розуміння сутності історичного середовища з погляду його основних складових доцільним буде застосування морфологічного аналізу. Усвідомлення сутності архітектурно-історичного середовища є важливою передумовою збереження цього середовища, його модифікації при сучасному використанні.

Термін «морфологія» походить від грецького *μορφή* – форма і *λογος* – вчення й означає науку, що вивчає форму, творення та будову.

Дослідники, які займалися історичним середовищем, зазвичай торкалися питання його структури, зокрема А. Іконников, Н. Гуляницький, Є. Михайловський, К. Лінч, А. Шенков, О. Гутнов, Е. Водзинський, С. Хасієва, Л. Прибега [1] тощо.

Існує деяка ієрархія в середовищі життєдіяльності людини, починаючи з приміщення, будинку, двору, вулиці, частини міста, усього міста, агломерації, країни, континенту, світу, космосу тощо. Можна говорити про середовище особистості, колективу, народу, усього людства. На всіх ієрархічних ступенях складові середовища можна розділити на відносно стабільні – каркас, менш стабільні – заповнення каркасу та динамічні – предметне наповнення каркасу. Найбільш ґрунтовно це питання освітлене в працях А. Іконникова. Він визначив чотири прошарки середовища – каркас, що є основою (найбільш стабільний у межах системи), у якому розгортаються зміни та рекомбінації, які проходять у системі міста – природний ландшафт, сітка вулиць і площ, монументальні споруди, які закріплюють вузли просторової структури; наповнення каркасу (також відносно стабільний прошарок, але зазнає більш значних і швидких змін) – міська тканина, яка складається зі «звичайної забудови», вписаної в сітку вулиць; предметне наповнення просторових структур, що забезпечує здійснення конкретних життєвих процесів – об'єкти міського дизайну;

портативні речі (найбільш мобільний прошарок у часі) – візуальна або текстова оперативна інформація (афіші, плакати, об'яви та ін.), тимчасові споруди тощо [2].

У науковий обіг ввів поняття «каркас міста» О. Гутнов, обґрунтовуючи принципи циклічного розвитку та еволюційної динаміки містобудівних систем. Каркас – провідна, структуроутворювальна частина містобудівної системи, що охоплює область зосередження функціональної активності найбільш масових процесів життєдіяльності населення, пов'язаних із високою інтенсивністю освоєння простору. Каркас містобудівної системи формує головні транспортні магістралі, комунікаційні вузли, пов'язані з ними споруди міського значення – суспільні, ділові й інші унікальні комплекси, що залучають масові потоки відвідувачів. Тканина – частина містобудівної системи, що становить область переважної локалізації видів діяльності, що не вимагає високої просторової концентрації, основний матеріально-просторовий субстрат системи, структурно підпорядкований каркасу. До тканини належить більша частина житлових територій, рядова забудова виробничих і комунальних зон, об'єкти повсякденного обслуговування й інші стереотипні елементи містобудівної системи [3].

На основі вивчення літературних джерел визначимо архітектурно-історичне середовище як матеріальні та духовні умови життєдіяльності людини в просторі, що сформований архітектурними засобами на основі відповідних природних умов протягом тривалого часу та зберігає свідчення минулого і складається з таких матеріальних складових, як ландшафт, планувальна структура, монументальні споруди та рядова історична забудова, що загалом створюють каркас, який у свою чергу формує простір для предметно-просторового наповнення.

Після проведення порівняльного аналізу еволюційного розвитку різних міст ми можемо побачити трансформації, що відбувалися в містобудівних утвореннях. Для нових потреб суспільства змінювалося не тільки предметне наповнення та забудова, а й розвивалася планувальна структура та деякою мірою перетворювався ландшафт. Наприклад, у Києві з X ст. до нашого часу значно трансформувалася ландшафт, зникли деякі водойми (річка Хрещатик, Клов, Глибочиця, Почайна, струмок Киянка тощо), які визначили структуру первинного плану історичного міста. Оборонні споруди, зокрема вали, з часом втратили свою захисну функцію, стали основою планувальної структури та сприймаються вже як елементи природного ландшафту. З часу виникнення Львова декілька разів змінювалася навіть назва міста, відображуючи етапи історії – Леополіс, Левенсбург, Лемберг. Просторова еволюція центральної частини міста зазнала декілька етапів територіального розвитку. У середині XIII ст. місто не мало регулярної забудови. Планувальна структура Львова на той час була аналогічною до інших давньоруських міст та складалася з трьох частин – укріпленого валами дитинця (замку), укріпленого окольного города, або підгороддя, та пригороддя, що займало правий берег Полтви. У XIV ст. унаслідок регулярного планування забудови за взірцем середньовічних західноєвропейських міст, як центр торговельного та суспільного життя міста виникла площа Ринок, у кінці XVIII ст. на місці міських укріплень утворилися кільця бульварів, у кінці XIX ст. річка Полтва була відведена в колектор, унаслідок чого центр отримав вихід до проспекту Шевченка. Давньоруська та середньовічна частини міста увійшли до Державного історико-архітектурного заповідника, що був створений у 1975 році. Забудова цієї території відзначається великою кількістю історико-архітектурних пам'яток, що представляють розвиток усіх історичних стилів. Тут співіснують витвори зодчества періодів романського стилю, готики, ренесансу, бароко, класицизму, модерну. Сторіччями міста росли, розвивалися й занепадали, але при цьому зберігали якості історичного міста. Зараз дуже швидкі та необґрунтовані перетворення можуть спричинити втрату цих якостей.

Уся історія становлення та розвитку містобудівних організмів доводить, що історичне середовище не може бути повністю стабільним, оскільки його формує діяльність людини. Функціональні зміни соціальних потреб та стереотипів поведінки городян викликають необхідність просторових перетворень. Заперечення змін суперечить прогресу розвитку міста, як живого організму. Відмінна властивість живого організму від машини міститься насамперед у тому, що живе може розвиватися та рости. Тому потрібно припинити ставитися до міста тільки як до штучного об'єкта, а сприйняти його як складну систему природно-штучного походження [4]. Однак зміна передбачає збереження деяких стабільних, відносно незмінних елементів (каркасу). Інакше можна говорити не про зміну об'єкта в процесі розвитку, а про його знищення або заміну [5]. Зараз технічний розвиток будівництва дозволяє швидкі зміни архітектурного оточення. Сама швидкість перемін загрожує знищенням екологічної структури міста. Людина вже не встигає адаптуватися

до швидкозмінних процесів фізичного оточення, а така адаптація можлива лише при наявності відносно стійких елементів середовища при збереженні індивідуальності міста. Н. Гуляницький виявляє низку факторів, які впливають на індивідуальність міста, які мають стійкий або відносно стійкий характер – місцеві природнокліматичні умови, традиційні особливості архітектури та містобудівних прийомів тощо. До таких факторів автор відносить і національну своєрідність архітектури міст, яка відносно повільно змінюється в часі. Історичні елементи сучасного міста, у якому збереглася цінна архітектурна спадщина, повинні залишатися органічною частиною цілого. На його думку, особливе значення має природний ландшафт, різноманітність і неповторність якого є природною основою індивідуального образу історичного міста [6].

Усвідомлення міста як елемента ноосфери [7], як живого організму дає відповідь не тільки на те, що потрібно зберігати, а й вказує шляхи реалізації. Для поліпшення обліку архітектурно-історичного середовища інколи достатньо провести заходи, що не потребують великих затрат.

Каркас містить ключ до розуміння природи індивідуальної своєрідності конкретного об'єкта [8]. Збереження просторово-планувальних елементів структури містобудівного утворення, що не підлягають зміні, є необхідною гарантією наступності в розвитку. Виявлення каркасу для кожної конкретної містобудівної ситуації дасть відповідь на те, у яких параметрах можлива трансформація історичного містобудівного утворення при заміні деяких його частин з більш короткими строками морального й фізичного зношування. Такий підхід додасть необхідну еластичність та гнучкість історичній частині міста, забезпечить високу пристосовуваність до змін соціальних функцій. Таким чином, актуальна проблема співіснування старого й нового може бути вирішена як частина більш фундаментальної проблеми співвідношення між стабільними й динамічними компонентами історичного середовища [9]. У масштабах цілого міста таким каркасом, безперечно, має бути історичний центр, який репрезентує його зовнішній вигляд та є символічним фокусом, де сконцентрована історія та традиції міста. Для містобудівних утворень найбільш стійкими елементами каркасу є ті, що визначають сутність, вигляд та образ середовища, навколо яких утворюється своєрідне поле впливу, у якому перебувають інші підпорядковані його складові.

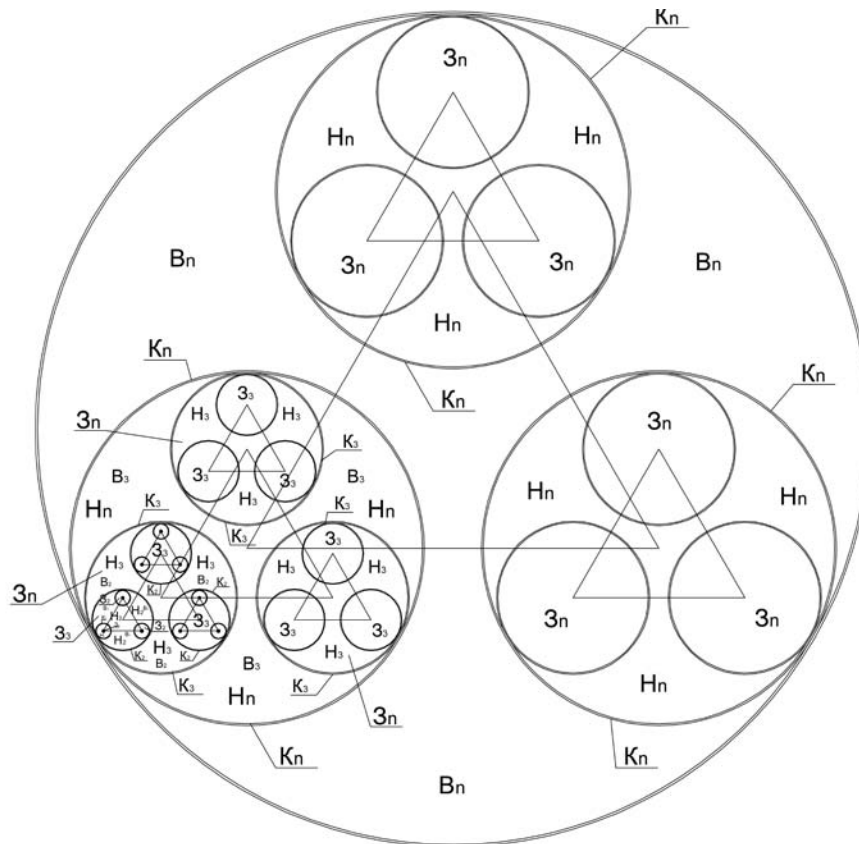
Показником життєздатності є функціональна активність території. Важливе значення для середовища має його використання. Збереження історичного середовища можливо лише при включенні його в функціональну систему міста. Середовище, в якому не мешкають, яке не використовується, неодмінно деградує. Коли середовище перестає відповідати новим функціональним, утилітарним і матеріальним вимогам, воно втрачає своє смислове значення, тобто перестає розвиватися, настає його своєрідна девальвація. Тоді виникає потреба в його модернізації згідно до сучасних потреб соціуму. Оновлення історичного середовища не повинно призводити до його руйнації, знищення компонентів просторового каркасу та якостей цілісності та спадковості. Відтворення функціональної активності, що зумовлене необхідністю поліпшення умов життєдіяльності при збереженні образу, що відповідає сутності історичного міста, здійснюється шляхом регенерації.

Найбільший вплив на потенціал історичної частини міста має функціональне використання домінант – фокусуєчих елементів просторового каркасу, якими можуть бути значні пам'ятки архітектури, елементи ландшафту, меморіали, визначні історичні місця, монументи. Функціональне використання пам'ятки має бути за призначенням, або подібним до нього. При наданні пам'ятці нової функції обов'язковою є відповідність цієї функції сутності та матеріальній структурі будівлі. Дивно сприймається сакральна архітектура, яка використовується як промислова споруда (костел у місті Сквирка – виробничий цех консервного заводу; монастирські комплекси – склади, тюрми, психлікарні тощо). Невідповідність зовнішнього вигляду просторовій значущості об'єкта, його сутності спотворює образ містобудівного утворення.

Найчастіше змінюється, відповідно до потреб людини, предметно-просторове наповнення. Об'єкти цього наповнення є невід'ємним елементом естетичного образу міста, носієм інформації про цикли громадського життя, забезпечуючи динаміку параметрів усього містобудівного утворення. Елементи предметно-просторового наповнення часто естетично порушують сформоване історичне середовище (вони конкурують з капітальними будівлями, спотворюють сприйняття архітектурного ландшафту, контрастуючи з ним за кольором, матеріалом і тектонічними особливостями), але ці порушення пом'якшуються усвідомленням їхньої рухливості й мінливості. У тих же умовах поява будь-якої чужорідної капітальної споруди викликала б різкий дисонанс.

Історичне середовище, як носій естетичної та художньої цінності, є матеріальним утіленням, істотним для діяльності та духовного життя людини. Його виховна роль дуже велика. Духовний розвиток людини залежить від оточення, в якому вона існує. Незручність, непорядкованість, дисгармонійність, естетична бідність, відсутність зв'язку з минулим духовно пригнічує людину, знижує її творчу активність.

Особлива властивість архітектурного мистецтва – це двозначність природи його буття – відношення простору та маси [10]. Розглядаючи архітектуру в цьому ракурсі, можна провести аналогію з живим організмом. Людина – це не тільки її тіло, відчуття та розум. Насамперед це внутрішній ціннісний зміст – сутність людини, оболонкою для якої є її тіло. Наступним прошарком є вже статична оболонка архітектури. Це оселя для людини, де стіни, стеля та підлога створюють простір, у якому народжується середовище. Кожна річ предметного наповнення не обмежується у своїх матеріальних границях, а оточена силовим, динамічним просторовим полем її можливих дій. Зовні будівля – це об'єм, маса зі своєю оболонкою – двір, вулиця, площа, тощо. Потім місто, система міст, країна, планета, всесвіт. Можна розглядати безліч ситуацій, де одна й та сама матеріальна субстанція може бути одночасно наповненням, заповненням або складовою предметно-просторового каркасу. У даному дослідженні нас цікавлять містобудівні утворення, для яких забудова та планувальна структура є оболонкою. При цьому силове поле кожної споруди об'єднується в єдине силове поле архітектурного середовища. Історична частина у свою чергу є ядром, центром, вплив якого розповсюджується на все місто.

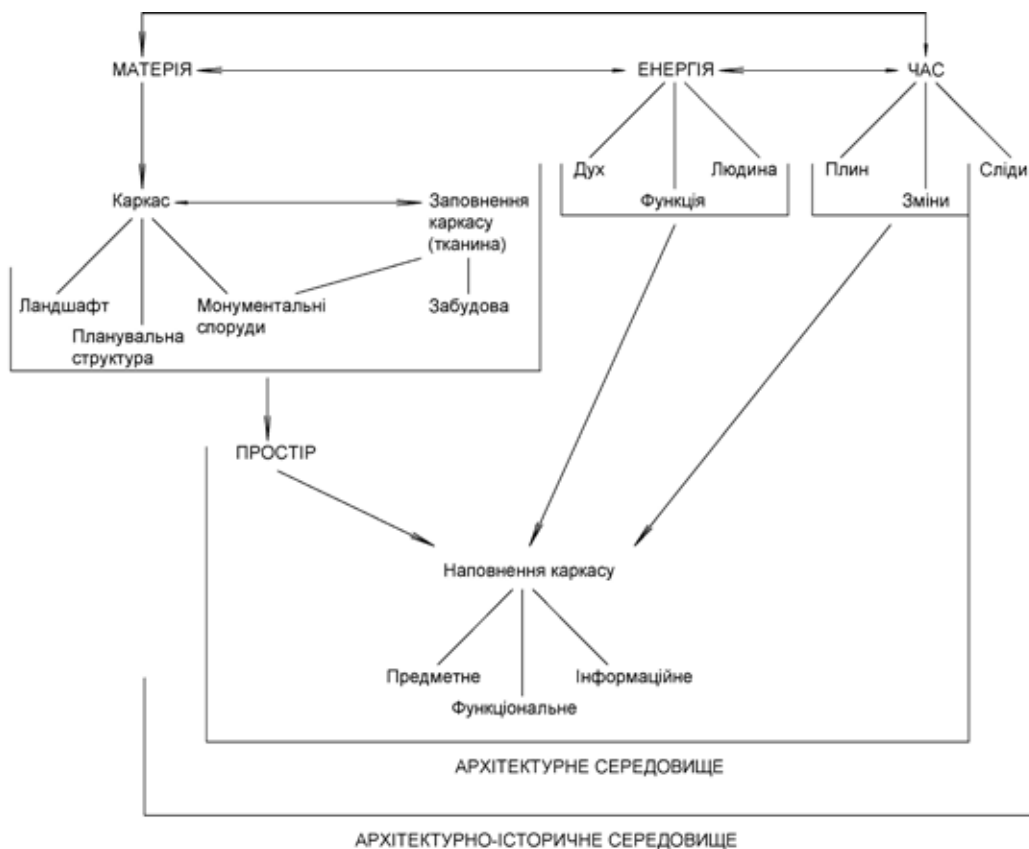

К – каркас, **З** – заповнення каркасу, **Н** – наповнення каркасу, **В** – вплив

Матеріальні складові – це далеко не все, без чого не може існувати середовище. Важливою складовою середовища, за К. Лінчем, є часовий вимір, відчуття образу часу. Автор вказує на необхідність збереження слідів минулого в сучасних містах, зберігати інформацію про минуле та контролювати сучасне потрібно для того, щоб сформулювати образ майбутнього [11]. Л. Прибега означає історичне середовище як просторово-часове поле життєдіяльності людини, організоване історично успадкованою системою будівель і споруд чи їхніх фрагментів у ландшафтних умовах відповідної території [12]. Формою буття містобудівного утворення є не тільки простір, а й час. Середовище володіє просторово-часовими властивостями. Простір є форма буття матеріальних

складових середовища, що характеризує їх параметри, структурність, співіснування та взаємодію всіх елементів. Час виражає тривалість існування містобудівного утворення, послідовність змін станів у перетворенні та розвитку всіх матеріальних складових. Плин часу залишає свої сліди в утворенні, а пам'ятки є документальними джерелами історико-культурної інформації відповідної епохи. Зазвичай середовище містобудівних утворень створювалося й розвивалося протягом багатьох століть. При цьому сама тривалість його розвитку, хронологічна неоднорідність, сполучення споруд різних часів та стилів стають важливими якостями середовища. Історичний центр міста є індикатором рівня еволюційного розвитку суспільства, культурних традицій, смаку, духовної енергії, виявом історичної пам'яті народу. Кожний етап історичного процесу дає новий напрямок розвитку міста, вносить нове на потреби часу. Є. Михайловський вважає досить активним фактором сприйняття міського середовища – «історичність», яка чітко виражена у формах та загальному обліку будівель. В історичних зонах міста має бути збережена століттями успадкована «атмосфера» таких зон, які зберігають аромат, дух минулих епох та сторіч [13].

Архітектурно-історичне середовище – це не просто сума складових, а цілісний містобудівний організм, де поєднуються в єдину систему Матерія-Енергія-Простір-Час. І складові цього організму взаємопов'язані так, що зміна параметрів хоч би одного з них неодмінно викликає не тільки зміну параметрів інших, а й загалом зміну всього утворення. Для усвідомлення історичного середовища як єдиного цілого є необхідним виявлення його образу. Існує два шляхи усвідомлення образу містобудівного утворення, як результату відбиття об'єкту в свідомості людини. Це чуттєві образи – сприйняття, відчуття, уявлення. Місто, як ціле, одночасно людиною не сприймається. У людській свідомості створюється уявлення про ціле шляхом підсумовування вражень, отриманих у процесі знайомства з ним. Формується якась ідеальна модель містобудівного утворення, яка допомагає оцінити його як естетичне та як художнє явище. Другий шлях – абстрактно-логічний – поняття, судження, висновки, розуміння закономірностей побудови планувальної структури та формування у свідомості абстрактно-геометричної схеми містобудівного утворення. Це допомагає оцінити взаємозв'язок між об'єктами та зрозуміти їх місцезнаходження. Образ цілого формується з чуттєвих образів об'єктів, пов'язаних воедино уявленням про цю абстрактно-геометричну схему планування.

Структура архітектурно-історичного середовища

Для збереження індивідуальної своєрідності міста є необхідність у визначенні складових історичного середовища. Слід з'ясувати елементи каркасу, як найбільш стійкого прошарку. Для містобудівного організму – це ландшафтні умови території та планувальна структура. Необхідно також діагностувати стан цілісності заповнення каркасу – забудови, визначити, який вплив має та чи інша складова або взаємодія складових на образ конкретного міста. І залежно від цього визначити, що треба зберігати, що переробляти і чим можна пожертвувати для того, щоб оновити середовище, дати йому друге дихання.

1. *Иконников А.* Старое и новое в системе города // Памятники архитектуры в структуре городов СССР. – М., 1978. – С. 7–44; *Иконников А.* Система предметно-пространственной среды и эстетическая ценность объекта // Эстетические ценности предметно-пространственной среды. – М., 1990. – С. 239–322; *Гуляницкий Н.* Архитектурно-художественные проблемы композиции при сочетании разновременных зданий и комплексов // Памятники архитектуры в структуре городов СССР. – М., 1978. – С. 45–70; *Михайловский Е.* Историческая городская среда и ее использование // Памятники архитектуры в структуре городов СССР. – М., 1978. – С. 71–88; *Линч К.* Образ города. – М., 1982.; *Шенков А.* Исследование связи планировочной структуры и эстетических качеств исторических городов // Источники и методы исследования памятников градостроительства и архитектуры. – М., 1980. – С. 33–45; *Устенко Т., Кондратенко Е., Водзинский Е.* Формирование архитектурно-художественного облика центров городов. – К., 1989.; *Хасиева С.* Архитектура городской среды. – М., 2001. – С. 55–72.; *Прибега Л.* Историчне середовище як пам'яткоохоронна категорія // Українська академія мистецтва. – Вип. 11. – 2004. – С. 177–185.
2. *Иконников А.* Система предметно-пространственной среды и эстетическая ценность объекта // Эстетические ценности предметно-пространственной среды. – М., 1990. – С. 239–322.
3. *Гутнов А.* Эволюция градостроительства. – М., 1984. – С. 249.
4. *Михайловский Е.* Историческая городская среда и ее использование. – С. 71–88.
5. *Гутнов А.* Эволюция градостроительства. – С. 27–30.
6. *Гуляницкий Н.* Архитектурно-художественные проблемы композиции. – С. 45–70.
7. *Маслов А.* Новая архитектура в исторической среде. – М., 1990. – С. 4–21.
8. *Гутнов А.* Эволюция градостроительства. – С. 139–153.
9. *Там само.* – С. 27–30.
10. *Габричевский А.* Проблема архитектурного синтеза как взаимной организации массы и пространства // *Габричевский А.* Теория и история архитектуры: Избранные сочинения / Под редакцией А. А. Пучкова. – К., 1992. – С. 36–52.
11. *Линч К.* Образ города. – С. 180–216.
12. *Прибега Л.* Историчне середовище як пам'яткоохоронна категорія. – С. 177–185.
13. *Михайловский Е.* Историческая городская среда и ее использование. – С. 71–88.